Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhəmməd Məmmədsəid oğlu Məmmədlinin Kiyevdə "Türk mifinin paradiqmaları" ("Paradiqmı törkskoqo mifa") adlı (˚Ł , ¨ ° æ «ˇ » - 2018) məqalələr məcmuəsi işıq üzü görmüşdür. Kitabda türk mifologiyasında dünyanın yaranması, kosmoqonik miflər, esxatologiya kimi problemlərə toxunulur, həmçinin İslam və türk tanrıçılığında dünyanın yaradılışı, türk dini-mifoloji sistemində Tanrının simvolları, habelə qədim türk yazılı abidələrində Tanrının funksiyaları və s. kimi məsələlər araşdırılır.

Kitabın elmi redaktoru AMEA Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy "Türk mifinin paradiqmaları Məhəmməd Məmmədlinin baxışlar sistemində" adlı ön söz yazıb və kitabın ümumi quruluşu və mövzuların əhatəsi dairəsi ilə bağlı əhatəli məlumat verib.

Kitabın birinci bölməsi "Mifik kosmoqoniya və esxatologiya" adı altında təqdim olunur. Burada müəllifin 5 məqaləsi özünə yer alıb ki, onlardan da ilk olaraq "Kosmik qəza-ümumdünya daşqını ilə bağlı miflər" adlı araşdırma ilə rastlaşırıq. Məhəmməd Məmmədli kitabın adında da ehtiva olunduğu kimi, toxunduğu mifik mövzuların ana qaynağını və onun törəmə versiyalarını - paradiqmalarını öyrənib, bu xüsusda mülahizələr yürüdür. Daşqınla bağlı mövcud olan miflərə "Dünyanın sonu əslində yeniləşmə prosesidir. Zaman keçdikcə yaşlanan dünyanın mövcudluğunun sona çatmasının qarşısını almaq yalnız kosmik vücudun yenilənməsi, yəni yaradılışdan əvvəlki xaosa dönməklə mümkündür. Esxatoloji düşüncənin əsas məqsədi yeni bir yaradılışa işarə etməkdir. Esxatoloji miflərdə xaosu təmsil edən və əxlaqsızlığı, ədalətsizliyi yayan güclər yaradılış çağından bəri dünyanın tarazlığını, dünya nizamını pozmağa çalışan qüvvələrdir ki, nizamlayıcı kosmosla dağıdıcı xaos arasındakı mübarizənin əsasında dayanır. Xaotik dünya güclərinin fəallaşması nəticəsində yer üzündə bir sıra mənfiliklər baş alıb gedir ki, bu da dünya nizamının pozulmasına gətirib çıxarır. Dünya nizamının pozulması yalnız kosmik nizamın deyil, həm də sosial nizamın pozulması şəklində özünü göstərir" (səh.23-24).

Göründüyü kimi, burada esxatoloji mifin metaforik olaraq real dünyaya da transfer edildiyinə aydınlıq gətirilmiş, mifin məzmunun sosial aləmdə nədən ibarət olması göstərilmişdir. Bu da müəllifin mifin mahiyyəti, onun xaos-kosmos qarşıdurması şəklində təkcə metafizik proses olmadığını, gerçəkliyi də obrazlı şəkildə əks etdirdiyi barədə aydın düşüncəsini ortaya qoyur.

"Türk xalqlarında kosmoqonik miflər"adlı məqaləsində də biz Məhəmməd müəllimin kosmoqoniya hadisəsinə əsl mifoloq gözü ilə baxmasının şahidi oluruq: "Hər bir mifoloji sistemin əsasını təşkil edən ekskurks edir, türk xalqlarının dünyanın mifik mənzərəsinin təsvirini verən baxışları diqqət mərkəzinə gətirir. Daha sonra isə çin, hind, fars mifologiyasında da özünü göstərən bu kimi ortaq cəhətlərin olduğuna da işarə edir. Bütün bu kimi hallar da bir daha əyani olaraq türk mifinin eyni keyfiyyətdə digər xalqların mifologiyalarında da paradiqmalar doğurduğuna tutarlı dəlillərdir.

Kitabın "Mif və din" adlanan 2-ci bölməsi də bu baxımdan maraq doğurur. İslam dini və türk tanrıçılığında yaradılış aktı" adlı yazıda da M.M.Məmmədli maraqlı müqayisələr aparmış, türk mifinin İslam dinində paradiqmatik hal kimi təzahür edən təktanrıçılıq - tək Allahlılıq konsepsiyası üzərində dayanılmışdır: "Heç bir antropomorfik

Mifoloq alimimizin kitabı Kiyevdə işıq üzü görüb

münasibətdə də o, belə bir mövqe sərgiləyir:

"Bir sıra dünya xalqlarının daşqın motivi ilə bağlı müxtəlif versiyaların nəzərdən keçirtdikdən sonra aydın olur ki, bu motivin yayılmasında Yaxın Şərq (Şumer, Babil) səbəbkar olsa da, Avropa və Asiya areallarında daşqınla bağlı bir sıra özünəməxsus motivlər də formalaşmışdır. Buraya ilk növbədə Yeri öz üzərində saxlayan heyvanların (balıq, tısbağa, öküz və s.) ehtiyatsız tərpənişi nəticəsində 7 gün davam edən daşqın haqqında miflər aiddir. Dünyanı 4 əsas dövrə bölən bir sıra mifoloji təsəvvürlərdə bu dövrlərdən hər birinin axırında dünyanın daşqın vasitəsi ilə məhv olunması haqqında bilgilər də vardır" (s.17-18).

Məhəmməd müəllim Ümumdünya daşqını ilə bağlı miflərin İslam dininin təsiri altında formalaşdığını bildirərək göstərir ki, "Qurani-Kərim"də altı əsas peyğəmbərdən biri Nuh peyğəmbərdir. Türk xalqlarının mifologiyasında isə Ümumdünya daşqını haqqında miflərin Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlanması qədim tarixi ənənədir.

Fikir versək, görərik ki, M.Məmmədli daşqın mifilə bağlı dünya xalqlarındakı versiyaları izləyib; gəldiyi qənaət isə belə olmuşdur ki, bu motiv əsas etibarilə Yaxın Şərqdən - Şumer, Babil mədəniyyətindən başlanğıc götürmüşdür. Sonralar Avropa və Asiya civarlarına yayılan daşqın motivi həmin areallarda özünəməxsus mifik transformasiyalara məruz qalmış və müxtəlif biçimlərdə əlavələrlə zənginləşmişdir. Bunlara Yeri öz üstündə saxlayan müxtəlif heyvanlarla bağlı mifik təsəvvürləri misal gətirən müəllif haqlı olaraq bütün bu kimi halları qədim və zəngin türk mifik təfəkkürünün başqa xalqların mifik dünyagörüşünə təsiri və onun paradiqmatik keyfiyyətləri kimi səciyyələndirmişdir.

Məhəmməd Məmmədli "Türk .mifoloji düşüncəsində esxatologiya" adlı məqaləsində isə esxatoloji motivin mifik və sosial aləmdə daşıdığı məzmuna aydınlıq gətirir: kosmoqonik miflərin əsas məzmunu "nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaotik başlanğıcın mübarizəsi", kosmosun yaranması, təbii obyektlərin formalaşması, dünyanın, kainatın sonu və s. hadisələrdən ibarətdir" (səh.43).

Bu mülahizələrdən isə bir daha mifik dünyagörüşlə fəlsəfi dünyagörüş tipləri arasında yaxınlıq və oxşarlıqlar özünü büruzə verir. Belə ki, dünyanın əksliklərin vəhdəti prinsipi üzərində qurulması kimi fəlsəfi modeldəki təqdimi mifologiyada əkizlər mifi şəklində özünü göstərir ki, Məhəmməd Məmmədli də yuxarıdakı cümlələrdə prinsip etibarilə belə bir həqiqəti ifadə etmişdir.

Kitabda yer alan "Mifoloji düşüncədə kosmoqonik miflərin yeri" məqaləsində də müəllifin yuxarıdakı fikirlərinə müvafiq olaraq yenə də kosmoqonik proseslərin şərhi öz əksini tapmışdır:

"Yaradılmış aktı ilə bağlı başlıca kosmoqonik hadisələr arasında kosmik məkanın yaradılması, göyün yerdən ayrılıb aralanması, məkanın konkret obyektlərlə doldurulması və bütün yaradılanların əsasında tək bir Yaradanın olması fikri dayanır. Mifoloji düşüncədə kosmoqonik proses müəyyən zaman və məkan sərhədləri olan dövri hadisə kimi qavranılır (səh.30). Əksər mifoloji ənənələrdə amorf su mühitindən qurunun yaranması xaosun kosmosa çevrilməsi yolunda ilk addım olaraq meydana çıxır" (səh.31).

"Kosmoqonik miflərin əsas cəhətlərindən biri budur ki, təbiətlə insan sıx əlaqədə götürülür, ya insan dünya yaradılan elementdən düzəldilir, ya da kainat ilk insanın bədənindən yaradılır. Kainatın insan bədənindən yaradılması Çin, Hind, fars və başqa xalqların mifoloji düşüncəsində özünü göstərir" (səh.31).

Göründüyü kimi, müəllif burada bir mifoloq alim kimi ilkin ibtidai mədəniyyət dövrünün hadisəsi və əks-sədası olan mifin - dünyanın təbiətlə insanın vəhdətdə olduğu çağların inikasını verən kosmoqonik miflərin məzmunu və mahiyyətinə özəllik daşımayan ulu Tanrı-Allah həyatverici və qoruyucudur. Əski türklərin Tanrısı İslamdakı Allah-təala kimi mücərrəd və şəkilsiz ulu bir gücdür. Bütün aləm "Dədə Qorqud" kitabında deyildiyi kimi, "anadan doğmayan, atadan olmayan" Tanrının əməli sayılır" (səh. 64-65).

Gətirilən sitatdan da göründüyü kimi, Məhəmməd müəllim mif və din ətrafında apardığı tədqiqatda da türk mifinin İslam dininə təsiri məsələsinə toxunmuş, qədim türklərdəki təktanrıçılıq ideyasının İslam aləminə təkAllahlılıq şəklində transfer olunması amili əsas götürülmüşdür. Bunun üçün müəllif müxtəlif mənbələrə müraciət etmişdir: "Dünyanın Allah-Tanrı tərəfindən adlandırma yolu ilə yaradılmasına, sözün qüdrəti ilə həyata keçirilməsinə həm İslam, həm də türk mifik düşüncəsində rast gəlinir. Türk yaradılış mifinin V.Verbitski variantında Ağ Ananın Ülgenə üç dəfə "yarat" deməsi və ya V.Radlov variantındakı Kayrakanın - Qara xanın "Yer olsun!" hökmü özlüyündə İslamdakı başlanğıcı və sonu olmayan şəriksiz yeddi qat yeri və yeddi qat göyü, on səkkiz min aləmi Allah-təalanın "Kun!" ("Ol!") deyəndə yaratdığı ilə eynidir" (səh-66-67).

Bu minvalla M.Məmmədov türk mifinin dini baxışlar sistemində kök salan paradiqmatik keyfiyyətləri də yetərincə araşdırmışdır.

Kitabın "Mif və ritual" adlı 3-cü və "Folklorşünaslıq" adlı 4-cü bölmələrində də M.Məmmədlinin mif və ümumiyyətlə folklorşünaslıq məsələlərilə bağlı dəyərli məqalələri özünə yer almışdır.

Ümumiyyətlə isə Azərbaycan aliminin kitabının Ukraynada rus dilində nəşri tək müəllifin yox, bütövlükdə folklorşünaslığımızın uğurudur və belə bir uğura imza atması münasibətilə Məhəmməd müəllimi təbrik edir, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Şakir SSLİFOĞLU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent